

JA-CIELESNE A PROCESY FORMOWANIA TOŻSAMOŚCI U KOBIET Z DOŚWIADCZENIAMI PRZEMOCY SEKSUALNEJ

Nina Skrzypaska, Anna Suchańska

Instytut Psychologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Adam Mickiewicz University in Poznań

BODY SELF *VERSUS* IDENTITY PROCESSES IN WOMEN WITH SEXUAL VIOLENCE EXPERIENCES

Summary. The aim of the study is to investigate the link between body self and identity processes in women who experienced sexual violence and in women without such experiences.

Measurement of identity processes, using Identity and Experience Scale by Whitbourne, Sneed and Skultety, and body-self, using Questionnaire of Body Self by Sakson-Obada, were administered among control and clinical group. The control group consisted of 149 women who have not experienced sexual violence and in clinical group there were 43 women with sexual trauma.

Results show that sexual trauma could lead to distortions in experiencing own body. Whereas difficulties in assimilation and integration those traumatic experiences indicate that sexual violence and changes in perception of own body might be a threat for coherence of identity.

Key words: body self, identity processes, sexual violence

Wprowadzenie

Tradycja traktowania cielesności jako istotnego aspektu Ja i tożsamości sięga czasów Jamesa i Allporta. Według Jamesa (2002) ciało stanowi najbardziej wewnętrzny, intymny element „Ja-materialnego”. W ujęciu Allporta (1998) poczucie własnego ciała, gwarantując odczucie jego odrębności oraz świadomość jego funkcji, stanowi kotwicę samoświadomości, rdzeń wokół którego kształtuje się poczucie cielesnej i psychologicznej tożsamości. O ile nie brak klinicznych obserwacji wskazujących na powiązania między obrazem i sposobem doświadczania własnego ciała a koncepcją siebie i poczuciem tożsamości osoby, o tyle niewiele jest badań empirycznych podejmujących tę problematykę. Problem ten ważny z punktu wi-

Adres do korespondencji: Nina Skrzypaska, e-mail, nina.s@amu.edu.pl

dzenia podstawowej wiedzy o osobowości człowieka, nabiera szczególnego znaczenia w przypadku osób, które doświadczyły urazów naruszających ich fizyczną i psychiczną integralność. Do takich zdarzeń należy przemoc seksualna.

Wielość i złożoność konsekwencji przemocy seksualnej czyni to doświadczenie wyzwaniem dla Ja ofiary. Badania wykazały, że uraz o charakterze seksualnym związany jest z deficytami na poziomie emocjonalnym (objawy zespołu stresu pourazowego w tym występowanie reakcji lękowych, dysregulacja emocji) jak i poznawczym (zmiany w percepcji siebie, innych oraz świata) oraz behawioralnym (zmiany w poziomie aktywności, trudności w relacjach interpersonalnych, wycofanie społeczne) (por. Burgess, Holmstrom, 1974; Łuszczczyńska-Cieślak, 1994; Herman, 2004). Wywołując następstwa w całym spektrum obszarów funkcjonowania psychologicznego, doznanie przemocy seksualnej wymusza odpowiedź ze strony Ja ofiary, którą można traktować jako sposób radzenia sobie z tym doświadczeniem. Uprawnione wydaje się przypuszczenie, że będzie ona dotyczyć zarówno obszaru własnej cielesności, jak i tożsamości ofiary. Ze względu na podstawowe znaczenie zagadnienia i brak empirycznych rozstrzygnięć w tym zakresie, przedmiotem prezentowanego tekstu będzie z jednej strony rozważenie i analiza związków sposobu doświadczania własnego ciała (Ja-cielesnego) i procesów uruchamianych w celu zachowania równowagi między poczuciem zmienności i spójności własnej osoby, czyli tzw. procesów tożsamościowych (Whitbourne, Collins, 1998; Whitbourne, Sneed, Skultety 2002). Z drugiej strony zbadanie specyfiki zmian w obu obszarach i zachodzących między nimi związków w grupie kobiet, które doznały przemocy seksualnej.

Pojęcie Ja-cielesnego

Psychologiczna problematyka doświadczania własnej cielesności, ujmowana jest dwojako. W pierwszym podejściu ciało traktowane jest jako rodzaj obiektu, mającego swoją psychologiczną reprezentację, wobec którego osoba żywi określone emocje i przekonania (Mirucka, 2003). Nurt ten koncentruje się na badaniu percepcyjnego wizerunku własnego ciała, jego rozmiarów, kształtu i formy (obrazu ciała) oraz stosunku wobec własnego wyglądu. W drugim podejściu ciało i rodzące się w nim doznania uznaje się za podstawę jednostkowej tożsamości, co wyraża się w przyjętej terminologii operującej pojęciem Ja-cielesnego (*body self*) (m.in. Krueger, 2002; Goldenberg, Shackelford, 2005; Legrand, 2006, 2007). Przyjmuje się jednocześnie, że struktura Ja-cielesnego stanowi historię całości dotychczasowych doświadczeń człowieka z własną cielesnością i tym samym utrwalana zostaje w postaci schematów, granic, wizerunków i poczucia ciała (Kowalik, 2003).

Jak już wspomniano, tradycja traktowania cielesności jako istotnego elementu struktury Ja sięga czasów Jamesa i Allporta. Według Jamesa ciało stanowi najbardziej wewnętrzny, intymny element „Ja-materialnego”. Obok „Ja-społecznego” i „Ja-duchowego” stanowi ono jeden ze składników „Ja-empirycznego” traktowanego przez Jamesa jako obiekt percepcji i wiedzy – poznawane Ja w odróżnieniu od Ja-poznającego – podmiotu doświadczeń (James, 2002). Z każdym ze składników „Ja-empirycznego” powiązane są uczucia i samoocena oraz motywy ukierunko-

wujące na poszukiwanie i umacnianie siebie (umacnianie cielesne obejmuje podstawowe biologiczne dążenia, cielesne namiętności i instynkty, a także zwracanie uwagi na swój wygląd i stan organizmu) (Krzemionka-Brózda, 2008). Allport (1998) natomiast, obejmując poznawcze i motywacyjne aspekty Ja pojęciem *proprium*, za jego podstawę uznał poczucie własnego ciała. W ujęciu Allporta Ja-cielesne tworzy strumień doznań płynących z wnętrza organizmu, odbierany zazwyczaj niedokładnie i mgliście. Poczucie własnego ciała, gwarantując odczucie jego odrębności oraz świadomość jego funkcji, stanowi kotwicę samoświadomości, rdzeń wokół którego kształtuje się poczucie cielesnej i psychologicznej tożsamości. W ujęciu Ja-cielesnego Bussa (2001), pojęcie to obejmuje obok elementu treściowego (wygląd, schemat ciała) i wartościowania także sposób doświadczania jego funkcji. Propozycję uwzględniającą funkcje Ja-cielesnego wraz z ich operacjonalizacją przedstawiła Sakson-Obada (2009).

Funkcjonalny model Ja-cielesnego. W ujęciu Sakson-Obady (2009) Ja-cielesne to system funkcji organizujących doświadczanie własnego ciała na trzech poziomach: percepcji doznań, ich fizycznego i emocjonalnego znaczenia oraz poczucia kontroli nad własnym ciałem. Obok spostrzegania, rozumienia i regulacji reakcji własnego ciała, Ja-cielesne obejmuje emocjonalny stosunek do własnego ciała i gotowość do ochrony jego integralności (Orbach, Mikulincer, 1998). W sferze interpersonalnej funkcjonowanie i wartościowanie Ja-cielesnego może odgrywać pewną rolę w reagowaniu na fizyczną bliskość z innymi. Optymalne funkcjonowanie (siła) Ja-cielesnego wiąże się z doznawaniem bodźców adekwatnym do modalności i siły pobudzenia receptorów, spostrzeganiem doznań rodzących się w ciele jako własnych, zrozumiałych, poddających się kontroli, zdolnością do rozpoznania przyczyn stanów fizjologicznych i emocji oraz umiejętnością podjęcia adaptacyjnych strategii radzenia sobie z nimi.

Słabość Ja-cielesnego wyraża się takimi zakłóceniami funkcji Ja-cielesnego, które sprawiają, iż własne ciało przestaje być postrzegane jako zrozumiałe i poddające się kontroli. W skrajnych przypadkach może to prowadzić do interpretacji własnych doznań cielesnych w kategoriach rozbitego poczucia tożsamości cielesnej obejmującego: zmienione poczucie granic własnego ciała, jego rozmiarów, poczucie martwoty lub obcości jego części lub doznań oraz wrażenie, że ciałem zawładnęła obca lub niezrozumiała siła (Sakson-Obada, 2009).

Ja-cielesne osób z doświadczeniami traumatycznymi. Wydarzenie traumatyczne uznaje się za czynnik ryzyka wykształcenia dysfunkcji w zakresie doświadczania własnej cielesności, co potwierdza szereg badań prowadzonych w tym obszarze (Cole, Putman, 1992; van der Kolk, Fislser, 1995; van der Kolk, 2003).

Dużo uwagi poświęcono pojawiającym się u ofiar traumy reminiscencjom, fragmentarycznym odtwarzaniom urazu, które mogą przyjmować również postać określonych wrażeń cielesnych lub stanu psychosomatycznego z momentu doświadczania traumy, np. doświadczenia bólu (Pynoos 1995; van der Kolk, 1996). Obecność tego typu doznań sprzyja poczuciu obcości wobec własnej cielesności. Ponadto z jednej strony wskazuje się, że osoby po traumie cechuje zwiększona reaktywność fizjologiczna (van der Kolk 1996; Herman, 2004), a chronicznie podwyż-

szone pobudzenie często znajduje ujście w łatwości uwalniania reakcji przestrachu i doświadczanych intensywnych emocji, nie tylko na bodźce skojarzone z traumą, ale i na neutralne o dużej intensywności (Pitman, Orr, Shalev, 1993 za: Sakson-Obada, 2009; Miller, Litz, 2004, za: Sakson-Obada, 2009). Konsekwencją zdarzenia traumatycznego są też stany dysocjacji, które w obszarze doświadczania cielesności manifestują się zaburzeniem zdolności doznawania bodźców zmysłowych (Nijenhuis i in., 1998).

Zmienione doświadczenie własnego ciała ujawniły również nowsze badania nad następstwami urazu o charakterze seksualnym. U kobiet doświadczonych przemocą odnotowano obniżoną obronnie wrażliwość na bodźce, trudności w rozpoznawaniu własnych emocji i radzeniu sobie z nimi, obecność niejasnych, niepokojących stanów obcości w obszarze ciała zaburzających poczucie cielesnej tożsamości oraz odczuwanie dyskomfortu w sytuacji bliskości fizycznej (Skrzypska, Suchańska, 2011). Charakter przemocy seksualnej naruszający poczucie wewnętrznej integralności osoby na wielu poziomach, sugeruje też możliwość specyficznych reakcji związanych z zagrożeniem poczucia osobistej tożsamości.

Tożsamość a procesy tożsamościowe

Podobnie jak cielesność również tożsamość w psychologii rozpatruje się na dwóch poziomach – podmiotowym i przedmiotowym. W perspektywie podmiotowej traktowana jest jako powtarzające się sposoby przeżywania samego siebie, ujmowane w postaci tzw. pierwotnych poczuc tożsamościowych (Jarymowicz, 2000; Oleś, 2008). Poczucie tożsamości, zapewniające poczucie indywidualnego istnienia obejmuje: poczucie odrębności od otoczenia, poczucie ciągłości własnego Ja, pomimo upływu czasu i zmian jakie w człowieku zaszły, poczucie ciągłości i wewnętrznej spójności (Erikson, 2004) oraz poczucie posiadania wewnętrznej treści (Sokolik, 1993). Na poziomie przedmiotowym tożsamość traktuje się jako system względnie trwałej wiedzy i przekonań o samym sobie. Odnosi się do ujmowania siebie w terminach najbardziej charakterystycznych, specyficznych dla jednostki cech, które równocześnie najwyraźniej odróżniają ją od innych (Jarymowicz, 2000; Oleś, 2008).

Niezmiennie aktualną kwestią pozostaje pytanie, czy tożsamość stanowi względnie trwałą właściwość osoby, która ewoluując zachowuje jednak pewną stabilność, czy stanowi proces stawania się sobą, z którym nieodłącznie związane są zmiany i kryzysy (Kubacka-Jasiecka, Kuleta, 2008, Oleś, 2011; Pilarska, 2012). Jednym z kluczowych pojęć klasycznej już koncepcji Eriksona (2004) jest kryzys tożsamości, zadaniem którego jest osadzenie osobowości w pewnych kategoriach uznanych przez jednostkę za stałe i raczej niezmiennie. We współczesnych ustaleniach dotyczących kryzysu tożsamościowego wskazuje się natomiast, że po pierwsze często trwa on znacznie dłużej niż tylko w okresie adolescencji, jak zakładał Erikson. Podkreśla się także, że fakt opracowania tożsamości u progu dorosłości nie oznacza braku możliwości nawrotu poważnych problemów tożsamościowych, czy nawet regresywnych zmian tożsamości (Oleś, 2011). Zakłada się, że opracowana przez jednostkę tożsamość może stanowić satysfakcjonującą odpowiedź na pytanie kim jestem oraz wyznaczyć program działań życiowych przez pewien czas.

Każda poważna zmiana życiowa wywołuje jednak potrzebę pracy nad integracją jej skutków z tożsamością lub nawet opracowania tożsamości przynajmniej częściowo od nowa. Istnieją okoliczności, w których zdrowa osobowość powinna reagować kryzysem tożsamościowym, niezależnie od wieku, stopnia ugruntowania tożsamości, a nawet dojrzałości osobowościowej, do tych szczególnych sytuacji zalicza się doznanie traumy (Oleś, 2008, 2011).

Zwrot ku bardziej dynamicznemu ujmowaniu tożsamości kieruje uwagę na procesy przetwarzania nowych informacji o sobie (Whitbourne, Collins, 1998; Meeus, Iedema, Maassen, 2002; Withbourne, Sneed, Skultety, 2002; Berzonsky, 2004; Vleioras, Bosma, 2005). Jak wskazuje Berzonsky (2004), tożsamość można traktować zarówno jako strukturę poznawczą, w ramach której dokonuje się interpretacja doświadczeń, jak również jako proces, który kieruje i zarządza zasobami wykorzystywanymi do radzenia sobie w świecie.

Koncepcja procesów tożsamościowych S. Whitbourne. Koncepcję opracowania tożsamości w okresie dorosłości za pomocą procesów przetwarzania nowych informacji o sobie proponuje Whitbourne ze współpracownikami (1998, 2002). Inspiracją dla autorki stała się teoria rozwoju struktur poznawczych Piageta (1966, 1981). Whitbourne traktuje tożsamość jako strukturę organizujących się poznawczo-afektywnych schematów odnoszących się do Ja, poprzez które interpretowane są indywidualne doświadczenia. W prowadzonych badaniach autorka obserwuje istnienie osobistych preferencji w stylu reagowania na nowe doświadczenia. Mogą być one podyktowane choćby różnicami indywidualnymi w dążeniu do utrzymania spójności Ja. Przyjmuje równocześnie, że pod wpływem nowych doświadczeń może zachodzić zmiana preferowanego stylu interpretowania nowych doświadczeń, a tym samym zmiana w schematach Ja, istotnych z punktu widzenia definiowania własnej tożsamości (Whitbourne, Collins 1998; Whitbourne, Sneed, Skultety, 2002). Chodzi tu o doświadczenia, niosące treści dotyczące kluczowych właściwości osoby, cech lub wartości. Nowe informacje tożsamościowe opracowywane są za pomocą tożsamościowej asymilacji i akomodacji oraz balansowania, które zakłada dynamiczną równowagę pierwszych dwóch procesów. Tożsamościowa asymilacja odnosi się do przyjmowania i interpretowania nowych informacji przez pryzmat wykształconych schematów Ja. Przy użyciu asymilacji nowe doświadczenia mogą zostać wchłonięte bez konieczności modyfikowania istniejących struktur. W przypadku tożsamościowej asymilacji poszukiwane i włączane są informacje zgodne ze schematem siebie oraz odrzucane informacje z nim sprzeczne. Tym samym tożsamościowa asymilacja jest procesem, który jednostka wykorzystuje dla podtrzymywania poczucia spójności wewnętrznej w obliczu doświadczeń czy informacji rozbieżnych ze schematem Ja (Whitbourne, Sneed, Skultety, 2002). Proces tożsamościowej akomodacji jest dopasowaniem samowiedzy do napływających, nowych informacji. Schematy poznawczo-afektywne muszą być wówczas przekształcone, by zredukować sprzeczność między dotychczasową tożsamością a nowymi doświadczeniami. Tożsamość jednostek, które w sposób nadmiarowy korzystają z tego procesu cechuje niestabilność i niespójność tożsamości. Podobnie jak Piaget, Whitbourne uważa równowagę między obydwojema procesami za najbardziej adaptacyj-

ną formę reagowania. Balansowanie pomiędzy procesami asymilacji i akomodacji zapewnia bowiem optymalną dynamikę między stabilnością i zmianą osobowości. Zdrowa jednostka w odpowiedzi na nowe doświadczenie początkowo stosuje proces asymilacji, interpretując je poprzez pryzmat posiadanych schematów. Jeśli jednak nowe doświadczenie niesie ze sobą treści znacząco rozbieżne z istniejącymi schematami koncepcji siebie, jednostka może, poprzez akomodację, dokonywać w nich określonych zmian. Osoby, u których dominuje balansowanie procesów tożsamościowych, dokonują zmian w obrębie treści tożsamości, zachowując względną stabilność, wewnętrzną spójność i poczucie pozostawania sobą.

Koncepcja Whitbourne, która została sformułowana w odniesieniu do zmian związanych z kryzysem starzenia się, stwarza perspektywę opisu i interpretacji sposobu opracowania tożsamości przez osoby po doświadczeniach traumatycznych, niosących treści zagrażające dla Ja ofiary. Czy stanowi ona wystarczającą podstawę dla tezy o związku między Ja-cieleśnym a procesami formowania tożsamości osobistej? Prace Whitbourne i współpracowników (1998, 2002) pokazują, jak różne poznawcze strategie podejmują osoby w podeszłym wieku w celu poradzenia sobie z postępującymi zmianami ich fizycznej i psychicznej kondycji. Stopniowe transformacje cielesne, związane z dorastaniem i starzeniem się, dzięki procesom integracji tych zmian w obszarze samowiedzy, stanowią element poczucia spójności i ciągłości własnej osoby w czasie. Jak dalece zmiany wyglądu i funkcjonowania własnego ciała przekładają się na zmianę, a czasem kryzys w doświadczaniu siebie jako osoby, pokazują także badania empiryczne oraz kliniczne studia przypadków choroby somatycznej, okaleczenia, czy powypadkowych deformacji ciała (m.in. Ellis-Hill, Payne, Ward, 2000; Corbin, 2003). Niewiele jest jednak badań dotyczących doświadczeń cielesnych niepozostawiających tak widocznych zmian zewnętrznych. Trauma seksualna to nadużycie dotyczące wielu obszarów tożsamości kobiety, stąd ważnym wydaje się pytanie o zakres jej osobowościowych następstw.

Przedstawione ustalenia teoretyczne skłaniają do sformułowania hipotez badawczych najpierw w zakresie ogólnych prawidłowości dotyczących związków między Ja-cieleśnym i procesami tożsamościowymi, a następnie specyfiki zmian w obu tych obszarach i zachodzących między nimi związków w grupie osób z doświadczeniami przemocy seksualnej:

- Ugruntowane w teoriach osobowości znaczenie doświadczenia własnego ciała dla formowania tożsamości osobistej pozwala oczekiwać związku pomiędzy poziomem funkcjonowania Ja cielesnego i procesami formowania tożsamości. Oznaczałoby to, że zaburzenia funkcjonowania i doświadczania własnego ciała mogą wiązać się z trudnościami w integracji tych zmian z dotychczasowym sposobem spostrzegania własnej osoby, manifestującymi się większym nasileniem procesów akomodacji i osłabieniem balansowania (H1).
- Przemoc seksualna jako forma brutalnego naruszenia prawa do fizycznej nietykliwości, integralności i kontroli, może prowadzić do zaburzeń w sferze Ja-cielesnego (H2).
- Przemoc seksualna jako doświadczenie traumatyczne poważnie naruszające granice i poczucie kontroli własnego ciała oraz poczucie osobistej wartości i godności może okazać się doświadczeniem trudnym do zasymilowania i zin-

tegowania z dotychczasową wiedzą osobistą ofiary i/lub nasilającym tendencje do odrzucenia i dezorganizacji treści osobistej tożsamości (H3).

Metoda

Osoby badane

W badaniu wzięły udział 192 kobiety w wieku od 20 do 57 lat. W tej grupie 43 kobiety w wieku 23-57 lat, $M = 33,40$, $SD = 9,36$, zgłosiły historię nadużyć seksualnych. Wiek pozostałych kobiet ($n = 149$) mieścił się w przedziale 20-54 lat, $M = 29,49$, $SD = 8,69$.

Narzędzia badawcze

W celu uzyskania informacji o wystąpieniu i charakterze przemocy seksualnej posłużono się standaryzowanym zestawem pytań, opracowanym na potrzeby prowadzonych badań. Pytania dotyczyły takich charakterystyk zdarzenia, jak: rodzaj (wymuszenie stosunku seksualnego, próba wymuszania, inwazyjny dotyk natury seksualnej), powtarzalność (zdarzenie incydentalne, wielokrotne) oraz relację ze sprawcą.

Pomiaru procesów tożsamościowych dokonano przy użyciu Kwestionariusza IES (*Identity and Experience Scale*) autorstwa Whitbourne, Sneed i Skultety (2002), zbudowanego z trzech skal odnoszących się do każdego z procesów tożsamościowych: asymilacji (*Staram się unikać zmian w życiu i zmian opinii na swój temat*), akomodacji (*Zdanie innych osób ma na mnie duży wpływ*) oraz balansowania (*Staram się trzymać w życiu określonego kierunku, ale jestem też otwarta na nowe idee*). Narzędzie zostało przełożone na język polski metodą tłumaczenia dwustronnego. Współczynnik rzetelności α -Cronbacha dla poszczególnych skal kwestionariusza wynosi: Asymilacja – 0,65, Akomodacja – 0,73, Balansowanie – 0,61.

Pomiar Ja-cieleśnego został przeprowadzony Kwestionariuszem Ja-cieleśnego autorstwa Sakson-Obady (2009). Kwestionariusz składa się z dziesięciu skal, którymi są: Podwyższony próg doznań (PPD) (*Miewam wrażenie, że doznania płynące z mojego ciała są przytępione, docierają do mnie „jak przez mgłę”*), Obniżony próg doznań (OPD) (*Zdarza się, że nawet delikatny dotyk odczuwam jako ból*), Interpretacja doznań w kategoriach emocji (IEMO) (*Na podstawie doznań rodzących się w moim ciele trudno jest mi określić moje uczucia*), Interpretacja doznań w kategoriach stanów fizycznych (IFIZ) (*Zdarza mi się, że zauważam zmęczenie dopiero w momencie, gdy jestem krańcowo wyczerpana*), Interpretacja doznań w kategoriach zaburzonej tożsamości cielesnej (TOZ) (*Czasami czuję, że kontury mojego ciała tracą wyrazistość, tak jakbym traciła „obrys” w postaci własnych granic*), Regulacja emocji (REMO) (*Gdy jestem smutna lub przygnębiona, trudno mi przerwać ten stan*), Regulacja stanów fizycznych (RFIZ) (*Gdy jestem zmęczona po całym dniu pracy potrafię zorganizować popołudnie tak, aby się zrelaksować*), Stosunek emocjonalny do ciała (STOS) (*Czasami nienawidzę tego, jak wyglądam*), Komfort w relacji bliskości fizycznej (KOMF) (*Czuję się spokojna i zrelaksowana, gdy bliska osoba głaszcze mi po twarzy, dłoniach czy włosach*), Ochrona ciała (OCHR) (*Gdy się skaleczę natychmiast opatruję ranę*). Im wyższy był wynik skali, tym więcej

nieprawidłowości zgłaszano w danym aspekcie Ja-cielesnego. W opisie Ja-cielesnego uwzględniono dodatkowo wyniki trzech innych skal: Stosunku emocjonalnego do własnego ciała, Komfortu w sytuacji bliskości fizycznej i Ochrony ciała. Wynik ogólny był miarą tzw. „siły Ja-cielesnego”. Rzetelność narzędzia wyrażona współczynnikiem α -Cronbacha dla każdej z poszczególnych skal okazała się zadowalająca: PPD – 0,89, OPD – 0,76, IEMO – 0,83, IFIZ – 0,65, TOZ – 0,87, RFIZ – 0,61, REMO – 0,75, STOS – 0,84, KOMF – 0,74, OCHR – 0,60.

Wyniki

I etap analizy danych

Analizę wyników przeprowadzono w dwóch etapach. Pierwszy etap obejmuje kobiety, które nie zgłaszały żadnych doświadczeń związanych z przemocą seksualną. Celem tego etapu jest odpowiedź na pytanie o związki Ja-cielesnego z procesami formowania tożsamości kobiet. Odpowiedzi na to pytanie poszukiwano za pomocą współczynnika korelacji r -Pearsona. Ze względu na możliwe wewnętrzne zróżnicowanie grupy pod względem wymiarów Ja-cielesnego i ich znaczenia dla procesów tożsamościowych przeprowadzono także analizę skupień metodą dwustopniowego grupowania.

Tabela 1. Korelacje pomiędzy Ja-cielesnym a procesami tożsamościowymi w grupie kobiet bez doświadczeń przemocy seksualnej

	Asymilacja	Akomodacja	Balansowanie
Siła Ja-cielesnego	-0,046	0,403***	-0,308**
PPD	-0,118	0,153	-0,341**
OPD	-0,250**	0,052	-0,138
IEMO	0,058	0,389**	-0,237**
IFIZ	-0,058	0,432**	-0,121
TOZ	0,049	0,143	-0,277**
REMO	0,110	0,526**	-0,244**
RFIZ	0,043	0,211**	-0,205*
STOS	0,021	0,427**	-0,335**
KOMF	-0,030	0,175*	0,108
OCHR	-0,235**	-0,071	-0,232**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

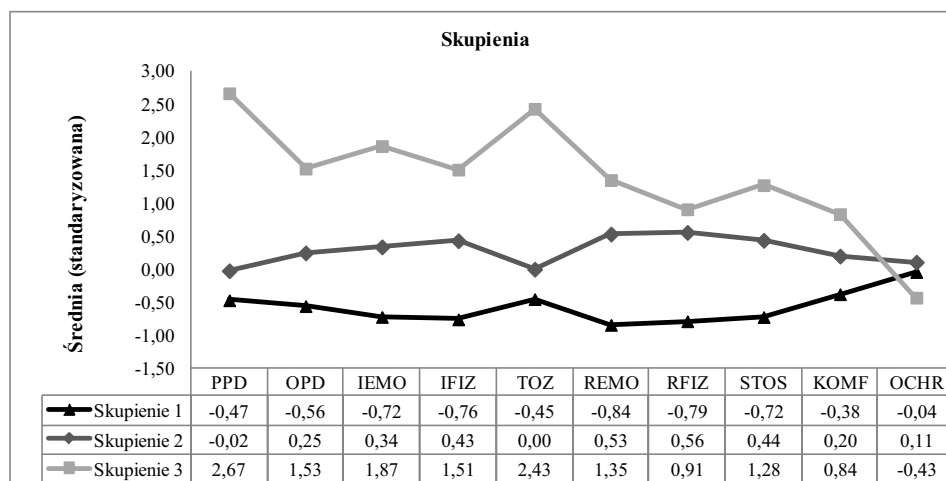
Oznaczenia: PPD – Podwyższony próg doznań, OPD – Obniżony próg doznań, IEMO – Interpretacja emocji, IFIZ – Interpretacja stanów fizycznych, TOZ – Interpretacja doznań w kategoriach poczucia tożsamości cielesnej, REMO – Regulacja emocji, RFIZ – Regulacja stanów fizycznych, STOS – Stosunek emocjonalny do ciała, KOMF – Komfort w sytuacji bliskości fizycznej, OCHR – ochrona ciała

Jak pokazano w tabeli 1, istnieje dodatni związek pomiędzy siłą Ja-cielesnego i akomodacją oraz ujemny – pomiędzy siłą Ja-cielesnego a balansowaniem. Oznacza to, że wraz ze wzrostem zaburzeń Ja-cielesnego rośnie tendencja do stosowania procesu tożsamościowej akomodacji oraz maleje tożsamościowe balansowanie. Związki skal cząstkowych Ja-cielesnego z procesami tożsamościowymi uzupełniają opisane zależności. Otóż trudności w interpretacji doznań zarówno w kategoriach emocji, jak i stanów fizycznych współwystępują z nasileniem tendencji do akomodacji, co blokuje integrację treści nowych doświadczeń. Trudności regulacji doznań również zwiększają tendencję do akomodacji i dodatkowo upośledzają procesy balansowania. Podobne znaczenie ma negatywny emocjonalny stosunek do własnego ciała. Warto także zwrócić uwagę na zbieżność w sferze tożsamości cielesnej i tożsamościowego balansowania.

Celem pogłębienia wyżej przedstawionej analizy sprawdzono, czy w badanej populacji kobiet istnieją osoby o podobnych, a jednocześnie różniących się od pozostałych, konfiguracjach poszczególnych komponentów Ja-cielesnego oraz czy owe konfiguracje prowadzą do zróżnicowania w zakresie stosowania procesów opracowania tożsamości. Przy użyciu klasyfikacji metodą dwustopniowego grupowania wyodrębniono w badanej grupie kobiet trzy skupienia ze względu na średnie uzyskiwane na poszczególnych skalach Ja-cielesnego. Pierwsze i drugie skupienie charakteryzuje się zbliżoną liczbą osób – 1: $n = 65$, 2: $n = 72$, natomiast do trzeciego skupienia weszło 12 osób badanych. Wyniki analizy wariancji ANOVA, porównań *post hoc* za pomocą testu Bonferroniego (przy założeniu jednorodności wariancji) lub testu T3 Dunnetta (przy braku założenia o równości wariancji) oraz miary wielkości efektu (*eta kwadrat*), wykazują istotność różnic pomiędzy aspektami Ja-cielesnego w trzech wyodrębnionych skupieniach. Wyjątek stanowi wymiar odnoszący się do ochrony ciała i regulacji stanów fizycznych.

Jak prezentuje rycina 1, skupienia tworzą profile o różniących się konfiguracjach komponentów Ja-cielesnego. Kobiety wchodzące do pierwszego skupienia posiadają najmocniejsze Ja-cielesne. Znaczącą cechą tego skupienia jest jego wyrównany profil. Drugie skupienie ilustruje średni poziom większości komponentów Ja-cielesnego z charakterystycznym załamaniem wskazującym na niemal równie dobre, jak w skupieniu pierwszym, funkcjonowanie tej grupy w zakresie tożsamości cielesnej. Trzecie skupienie natomiast, uzyskując najwyższe średnie na niemal wszystkich skalach, charakteryzuje się najsłabszym Ja-cielesnym i znacznym rozchwianiem profilu. W tej grupie uderza szczególne nasilenie trudności w sferze tożsamości cielesnej, manifestujących się poczuciem martwoty, obcości, dziwaczności i dezintegracji doświadczeń cielesnych. Nasilenie tendencji do stosowania procesów tożsamościowych w skupieniach porównano za pomocą jednoczynnikowej analizy wariancji. Uzyskane rezultaty (tabela 2) wskazują na występowanie istotnych statystycznie różnic akomodacji oraz balansowania. Porównania *post hoc* za pomocą testu Bonferroniego (przy spełnionym założeniu jednorodności wariancji) ujawniły, że akomodacja jest wyższa w skupieniu drugim i trzecim aniżeli w pierwszym oraz że największy spadek balansowania następuje w skupieniu trzecim, tj. w skupieniu o najsłabszym Ja-cielesnym. W tabeli 2 zaprezentowano

średnie dla procesów tożsamościowych wyniki analizy wariancji w trzech skupieniach, porównania *post hoc* za pomocą testu Bonferroni oraz miary wielkości efektu (*eta kwadrat*).

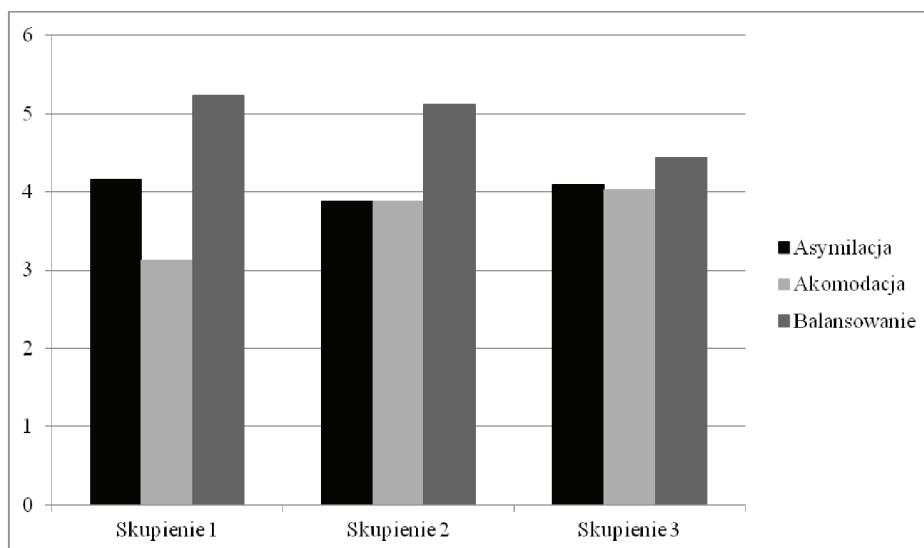
Oznaczenia: PPD – Podwyższony próg doznań, OPD – Obniżony próg doznań, IEMO – Interpretacja emocji, IFIZ – Interpretacja stanów fizycznych, TOZ – Interpretacja doznań w kategoriach poczucia tożsamości cielesnej, REMO – Regulacja emocji, RFIZ – Regulacja stanów fizycznych, STOS – Stosunek emocjonalny do ciała, KOMF – Komfort w sytuacji bliskości fizycznej, OCHR – Ochrona ciała

Rycina 1. Profile skupień grup o różnej sile Ja-cielesnego wśród kobiet bez doświadczeń przemocy seksualnej

Tabela 2. Wyniki porównań średnich w zakresie procesów tożsamościowych w wyodrębnionych skupieniach wśród kobiet bez doświadczeń przemocy seksualnej

Procesy tożsamościowe	Skupienie						ANOVA		Testy <i>post hoc</i>	<i>Eta kwadrat</i>
	1		2		3		<i>F</i>	<i>p</i>		
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>				
Asymilacja	4,16	0,79	3,88	0,93	4,10	0,92	1,80	0,168	ni.	X
Akomodacja	3,13	0,88	3,88	0,80	4,03	0,79	16,20	0,000	1:2*** 3:1**	0,182
Balansowanie	5,24	0,64	5,12	0,64	4,44	0,82	7,52	0,001	2:3** 3:1***	0,093

p* < 0,01; *p* < 0,001

Rycina 2. Procesy tożsamościowe w skupieniach wyodrębnionych ze względu na Ja-cieleśne w grupie kobiet bez doświadczeń przemocy seksualnej

Warto zwrócić uwagę na konfigurację procesów w skupieniu pierwszym. Dominuje tu balansowanie przy niskich wynikach akomodacji. Jest to profil wyraźnie sprzyjający integracji treści tożsamościowych. Otwartość na doznania płynące z ciała, rozumienie ich sensu i radzenie sobie z nimi nie stanowi tu wyzwania dla procesów integracyjnych, które pozwalają łączyć gotowość do zmiany i zachować poczucie spójności osobistej tożsamości. Skupienie drugie, do którego weszły kobiety o średniej sile Ja-cieleśnego, również charakteryzuje się dominującym balansowaniem oraz średnim poziomem akomodacji, wyższym jednak niż w skupieniu pierwszym. Przypomnijmy, że profil Ja-cieleśnego w tym skupieniu cechowało równie dobre jak w pierwszym poczucie cielesnej tożsamości. Tak więc wyraźna przewaga tendencji do równoważenia gotowości do zmiany i zachowania spójności treści tożsamościowych idzie tu w parze z brakiem niepokojących sygnałów co do poczucia tożsamości własnego ciała. Skupienie trzecie, o najsłabszym Ja-cieleśnym, z wyraźnymi trudnościami w zakresie poczucia tożsamości cielesnej, to osoby zagrożone dezintegracją osobistej tożsamości, o czym świadczy dominacja procesów akomodacji i wyraźny deficyt balansowania. Taki obraz w tej stosunkowo nielicznej grupie sugeruje obecność niekontrolowanych przez nas czynników zakłócających ich funkcjonowanie w badanym obszarze.

II etap analizy danych

Celem tego etapu badań była charakterystyka związków między zmiennymi w grupie osób z doświadczeniami przemocy (analiza korelacji), udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące specyficznych właściwości Ja-cieleśnego i procesów

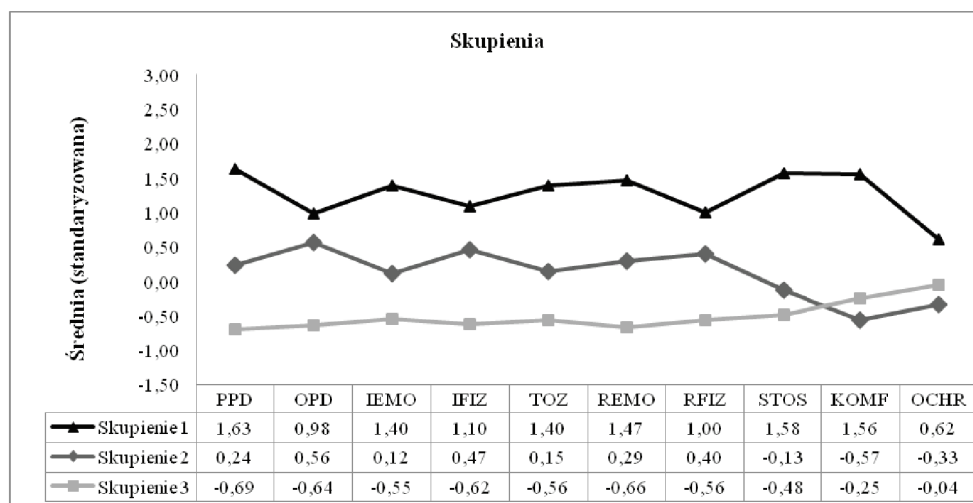
opracowania tożsamości osób po doświadczeniach przemocy seksualnej (porównanie grup) oraz opis wewnętrznej struktury tej grupy (analiza skupień, analiza frekwencyjna)¹.

Analiza korelacji. Podobnie jak w grupie kobiet z populacji ogólnej, analiza korelacji ujawniła dodatni związek Ja-cieleśnego z akomodacją ($r = 0,403$; $p < 0,001$) oraz ujemny, umiarkowany związek z balansowaniem ($r = -0,308$; $p < 0,001$). Ponownie obserwujemy też systematyczne związki między zawyżeniem i zaniżeniem progów doznań a procesami akomodacji i balansowania (odpowiednio: $r = 0,679$; $p < 0,001$; $r = -0,505$; $p < 0,001$ oraz $r = 0,421$; $p < 0,01$; $r = -0,353$; $p < 0,05$), a także między trudnościami interpretacji i regulacji doznań cielesnych a akomodacją ($r =$ od $0,405$ – $-0,572$; $p < 0,001$). Obraz związków między badanymi zmiennymi jest więc w tej grupie i w grupie kobiet bez doświadczeń przemocy podobny, z tym że w pierwszej uzyskane współczynniki korelacji są wyraźnie wyższe.

Porównanie średnich Ja-cieleśnego i procesów tożsamościowych w grupie klinicznej i kontrolnej. Kolejnym krokiem było porównanie grupy klinicznej i kontrolnej pod względem komponentów Ja-cieleśnego i procesów tożsamościowych. Obserwowane różnice dotyczą podwyższenia progów doznań ($t = -3,238$; $p < 0,01$), emocjonalnego znaczenia doznań ($t = -2,861$; $p < 0,01$), regulacji doznań ($t = -2,518$; $p < 0,01$), tożsamości Ja-cieleśnego ($t = -2,805$; $p < 0,01$), ogólnego wskaźnika siły Ja-cieleśnego ($t = -2,723$; $p < 0,01$), co jest zgodne z oczekiwaniami i wskazuje na obecność szeregu nieprawidłowości w tym obszarze u osób z doświadczeniami urazu. W zakresie procesów tożsamościowych grupy różnią się jedynie poziomem asymilacji ($t = -2,187$; $p < 0,03$), która przeważa w grupie klinicznej. Jest to wynik inny niż spodziewany i w świetle wcześniejszych danych zaskakujący. Zdaje się on sugerować, że choć problemy w sferze Ja-cieleśnego współwystępują raczej z nasileniem akomodacji i deficytem balansowania, to w badanej grupie kobiet dążenie do zachowania posiadanych schematów Ja jest silniejsze niż u osób wolnych od doświadczeń przemocy. Trzeba jednak pamiętać, że grupa kontrolna to kobiety, które co prawda nie zgłosiły przemocy seksualnej, lecz nie oznacza to braku innych traumatycznych doświadczeń. Jest to, jak pamiętamy, grupa wyraźnie zróżnicowana pod względem Ja-cieleśnego i stosująca różne procesy opracowania tożsamości. Czy podobne zróżnicowanie dotyczy wąskiej grupy ofiar przemocy seksualnej?

By odpowiedzieć na to pytanie, powtórzono również wobec tej grupy kobiet analizę skupień metodą dwustopniowego grupowania. Rezultaty analizy wariancji, porównań *post hoc* za pomocą testu Bonferroniego (przy założeniu o jednorodności wariancji) lub testu T3 Dunnetta (przy braku założenia o równości wariancji) oraz miary wielkości efektu (*eta kwadrat*) wykazały istotność różnic między wyodrębnionymi skupieniami pod względem wszystkich aspektów Ja-cieleśnego z wyjątkiem ochrony ciała.

¹Próba porównania parami 43 osób z urazem i 43 osób bez urazu wykazała różnice o tym samym poziomie istotności jak w porównaniu grupy klinicznej z całą 143-osobową grupą kobiet bez doświadczenia przemocy.

Oznaczenia: PPD – Podwyższony próg doznań, OPD – Obniżony próg doznań, IEMO – Interpretacja emocji, IFIZ – Interpretacja stanów fizycznych, TOZ – Interpretacja doznań w kategoriach poczucia tożsamości cielesnej, REMO – Regulacja emocji, RFIZ – Regulacja stanów fizycznych, STOS – Stosunek emocjonalny do ciała, KOMF – Komfort w sytuacji bliskości fizycznej, OCHR – Ochrona ciała

Rycina 3. Profile skupień grup o różnej sile Ja-cielesnego wśród kobiet z doświadczeniami przemocy seksualnej

Pierwsze skupienie o najsilniej zaburzonym Ja-cielesnym liczy 8 kobiet, drugie – 12 kobiet, trzecie – 23 kobiety charakteryzujące się istotnie lepszym funkcjonowaniem Ja-cielesnego niż osoby z dwóch poprzednich skupień. Jest więc w grupie osób zgłaszających doświadczenia przemocy seksualnej wiele kobiet zachowujących względnie dobrze funkcjonujące Ja-cielesne. Są też osoby prezentujące poważne zaburzenia w tym obszarze. Co o nich wiadomo?

Na to pytanie odpowiemy, porównując te grupy najpierw pod względem stosowanych procesów opracowania tożsamości, a potem pod względem charakteru doznanej przemocy.

Tabela 3 prezentuje średnie wyniki procesów tożsamościowych w poszczególnych skupieniach, wyniki analizy wariancji i porównań *post hoc* oraz miarę wielkości efektu (*eta kwadrat*). Istotne różnice dotyczą przede wszystkim poziomu akomodacji. Pod względem balansowania uzyskano różnicę na poziomie trendu pomiędzy skupieniem pierwszym a trzecim ($p < 0,054$). Skupienia nie różnią się poziomem asymilacji.

Tabela 3. Wyniki porównań średnich w zakresie procesów tożsamościowych w wyodrębnionych skupieniach wśród kobiet z doświadczeniami przemocy seksualnej

Procesy tożsamościowe	Skupienie						ANOVA		Testy <i>post hoc</i>	<i>Eta kwadrat</i>
	1		2		3		<i>F</i>	<i>p</i>		
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>				
Asymilacja	4,46	0,26	4,11	0,70	4,34	0,77	0,72	0,494	ni.	X
Akomodacja	5,04	1,08	4,04	0,77	3,29	0,70	14,87	0,000	1 > 2* 2 > 3* 3 < 1***	0,427
Balansowanie	4,62	0,67	4,91	0,94	5,35	0,60	3,58	0,037	ni.	X

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Kolejnym krokiem było sprawdzenie, czy wyłonione w grupie ofiar przemocy skupienia różnią się takimi okolicznościami doznanej przemocy, jak: rodzaj, powtarzalność i osoba sprawcy. Jedynym wyróżnikiem pod względem charakterystyk urazu dla trzeciego skupienia jest fakt, że weszło do niego 72,4% kobiet, które doświadczyły przemocy incydentalnej. Drugie skupienie tworzy 66,7% kobiet, które doznały urazu incydentalnego, jednocześnie najwięcej w tym skupieniu, 50% kobiet doświadczyło nadużycia seksualnego związanego z dotykiem. Pierwsze skupienie wydaje się niezwykle spójne, doznana przemocą był gwałt (100%), wielokrotny (75%), którego sprawcą był partner (75%). Skupienie to, przypomnijmy, charakteryzuje się najniższym Ja-cieleśnym oraz dominacją akomodacji, co pozwala wiązać trudności w tych obszarach osobowości nie tylko z faktem, ale również z charakterem i okolicznościami przemocy seksualnej.

Podsumowując, stwierdzamy, że tak jak oczekiwano istnieje związek między Ja-cieleśnym a procesami tożsamościowymi. Obecność doświadczenia przemocy seksualnej zwiększa tendencje do asymilacji nowych treści oraz nasilenie zaburzeń w sferze Ja-cieleśnego, a te z kolei wiążą się ze wzrostem nasilenia akomodacji i spadkiem balansowania. Grupę kobiet, które doświadczyły przemocy seksualnej i grupę porównawczą cechuje podobne wewnętrzne zróżnicowanie pod względem komponentów Ja-cieleśnego. Osoby o największych trudnościach w tej sferze są skłonne stosować procesy akomodacji kosztem balansowania zapewniającego równowagę między dążeniem do zachowania spójności i otwartością na zmianę i rozwój tożsamości. O stopniu zaburzeń w doświadczaniu własnego ciała i trudnościach formowania tożsamości decyduje nie tylko sam fakt wystąpienia przemocy, ale także jej charakter i okoliczności.

Dyskusja i wnioski

Zmiany w poczuciu tożsamości fizycznej oraz doznawaniu uważa się za najpoważniejsze zakłócenia w sposobie doświadczania ciała u osób z doświadczeniami traumatycznymi (Terr, 1985, 1991; van der Kolk, 1996; Herman 2004; Sakson-Obada, 2009).

W prowadzonych badaniach obserwowano liczne związki Ja-cieleśnego z procesami formowania tożsamości zarówno w grupie kobiet z populacji ogólnej, jak i kobiet zgłaszających historię przemocy seksualnej. Z punktu widzenia przesłanek teoretycznych, jak i konsekwencji klinicznych szczególnie ważny jest jednak właśnie silny związek tożsamości cielesnej z procesami tożsamościowymi. Zaburzone poczucie cielesnej tożsamości związanej z doświadczaniem granic i integracji własnego ciała oraz rozumieniem i kontrolą pojawiających się w nim doznań, okazuje się być szczególnie wyzywaniem dla procesów opracowania tożsamości osobistej. Związki te są szczególnie silne w grupie kobiet z doświadczeniami przemocy seksualnej, co zrozumiałe, zważywszy że u nich sposób doświadczania własnego ciała zdradza najwięcej zakłóceń. Tak silna współzależność zmiennych tożsamościowych na poziomie psychologicznym i cielesnym stanowi empiryczne potwierdzenie intuicji i teoretycznych przewidywań Jamesa (2002), Allporta (1998), a także klinicznych obserwacji Kruegera (2002), o których była mowa we wprowadzeniu do tego tekstu.

Stopień wewnętrznego zróżnicowania ze względu na poziom komponentów Ja-cieleśnego jest w grupie kobiet – ofiar przemocy seksualnej i kobiet bez tego rodzaju wspomnień – zbliżony. W obu znajdują się osoby z poważnymi trudnościami w rozumieniu i kontroli doznań cielesnych, tyle że w różnych proporcjach (18,60% w grupie klinicznej i 8,05% w kontrolnej). Towarzyszą temu tendencje do stosowania akomodacji, będące wyrazem skłonności do kwestionowania dotychczasowej tożsamości pod wpływem nowych treści. W każdej są też osoby stosunkowo dobrze funkcjonujące zarówno pod względem funkcji cielesnych, jak i procesów tożsamościowych, pozwalających godzić dążenie do spójności tożsamości z otwartością na jej zmianę i rozwój. Taka kombinacja wymiarów Ja-cieleśnego i procesów tożsamościowych uważana jest za najbardziej adaptacyjny sposób opracowania tożsamości w odpowiedzi na nowe doświadczenia, przejawiający się w akceptacji zmian Ja przy zachowaniu poczucia spójności własnej osoby (Whitbourne, Collins, 1998).

Wynik sprzeczny z oczekiwaniami i zaskakujący w świetle pozostałych danych przyniosło porównanie grupy kobiet z doświadczeniami przemocy z grupą porównawczą. Otóż w pierwszej nie odnotowano spodziewanego wzrostu akomodacji, lecz przeciwnie, silniejszą tendencję do asymilacji. Whitbourne twierdzi, wprawdzie, że wobec nowych, trudnych do zintegrowania informacji człowiek najpierw reaguje próbą ich asymilacji w systemie samowiedzy, dążąc do zachowania spójności tożsamości. Dopiero gdy proces ten zawodzi, pojawia się akomodacja, czyli zakwestionowanie dotychczasowej wiedzy o sobie. Problem w tym, że tendencja ta nie ujawniła się ani w analizach korelacyjnych, ani w taksonomicznych. Powtórzona w obu grupach analiza skupień oraz jakościowa charakterystyka skupień w grupie ofiar przemocy pozwala wstępnie wyjaśnić wspomnianą sprzeczność. Jak się okazuje, czynnikiem, który systematycznie różnicuje grupy kobiet pod względem uruchamianych procesów akomodacji i balansowania jest poziom zaburzeń w obszarze Ja-cieleśnego i okoliczności przemocy seksualnej. Stąd sama obecność przemocy seksualnej ujawnia w pierwszym rzędzie obecność procesów asymilacji. Innymi słowy trudności w integrowaniu nowych treści w postaci proce-

sów akomodacji mogą być nie tyle wynikiem samego faktu przemocy seksualnej, ile współwystępujących z nim zaburzeń w sferze Ja-cielesnego, a u ofiar przemocy seksualnej również rodzaju i okoliczności samego zdarzenia. Najbardziej obciążającym doświadczeniem z punktu widzenia Ja-cielesnego i procesów integrowania informacji tożsamościowych jest gwałt. Ważnymi okolicznościami jest osoba sprawcy i powtarzalność zdarzenia.

Innym nieoczekiwanym wynikiem jest brak znaczenia poziomu „ochrony własnego ciała” zarówno dla procesów tożsamościowych, jak i zróżnicowania grup. Skala ta ma niski współczynnik rzetelności (α -Cronbacha 0,59) (Suchańska, Krysińska, 2003) oraz najwyraźniej jest słabą miarą Ja-cielesnego, gdyż w równym stopniu towarzyszy niskim jak i wysokim wskaźnikom jego pozostałych komponentów. Warto natomiast zauważyć, że w badanych grupach adekwatność funkcjonowania Ja-cielesnego znalazła swoje odzwierciedlenie w pozytywnym stosunku emocjonalnym do ciała oraz w doświadczaniu komfortu w sytuacjach bliskości interpersonalnej.

Uzyskane rezultaty stanowią nie tylko kolejny krok w poznaniu związków między ciałem i tożsamością, lecz mają też znaczenie aplikacyjne. Wskazują obszary interwencji w pracy z ofiarami przemocy seksualnej. Pokazują ponadto, że istnieje grupa osób doświadczonych łagodniejszymi formami incydentalnej przemocy ze strony obcych, która nie ponosi aż tak poważnych konsekwencji osobowościowych. Istnieje więc potrzeba dalszych badań poszukujących podmiotowych czynników odpornościowych, chroniących przed opisanymi tu konsekwencjami przemocy seksualnej.

Literatura cytowana

- Allport, G. (1998). *Osobowość i religia*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Berzonsky, M.D. (2004). Identity processing style, self-construction, and personal epistemic assumptions: a social-cognitive perspective. *European Journal of Developmental Psychology*, 1 (4), 303-315.
- Burgess, A.W., Holmstrom, L.L. (1974). Rape Trauma Syndrome. *American Journal of Psychiatry*, 131, 981-986.
- Buss, A. (2001). *Psychological Dimensions of the Self*. London: Sage Publications.
- Cole, P., Putman, F. (1992). Effect of Incest on Self and Social Functioning: A Developmental Psychopathology Perspective. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60 (2), 174-184.
- Corbin, J.M. (2003). The body in health and illness. *Qualitative Health Research*, 13 (2), 256-267.
- Ellis-Hill, C.S., Payne, S., Ward, C. (2000). Self-body split: Issues of identity in physical recovery following a stroke. *Disability and Rehabilitation*, 22 (16), 725-733.
- Erikson, E. (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Goldenberg, J., Shackelford, T. (2005). Is It Me or Is It Mine? Body-self Integration as a Function of Self-esteem, Body-esteem, and Morality Salience. *Self and Identity*, 4 (3), 227-241.

- Herman, J. (2004). *Przemoc. Uraz psychiczny i powrót do równowagi*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- James, W. (2002). *Psychologia. Kurs skrócony*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jarymowicz, M. (2000). Psychologia tożsamości. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. 3, s. 107-125). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kowalik, S. (2003). Ja-cielesne – próba nowego spojrzenia. *Polskie Forum Psychologiczne*, 8 (1-2), 5-29.
- Krueger, D. (2002). *Integrating Body Self and Psychological Self*. New York, London: Brunner-Routledge.
- Krzemionka-Brózda, D. (2008). Balast ciała w schemacie Ja. Emocjonalne i tożsamościowe korelaty nadwagi u młodych kobiet. W: D. Kubacka-Jasiecka, M. Kuleta (red.), *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości* (s. 117-130). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kubacka-Jasiecka, D., Kuleta, M. (2008). Wprowadzenie. W: D. Kubacka-Jasiecka, M. Kuleta (red.), *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości* (s. 7-13). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Legrand, D. (2006). The bodily self: The sensori-motor roots of pre-reflective self-consciousness. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 5, 89-118.
- Legrand, D. (2007). Pre-reflective self-as-subject from experiential and empirical perspectives. *Consciousness and Cognition*, 16, 583-599.
- Łuszczczyńska-Cieślak, A. (1994). Przemoc seksualna i jej psychologiczne konsekwencje. *Nowiny Psychologiczne*, 1, 71-84.
- Meeus, W., Iedema, J., Maassen, G.H. (2002). Commitment and exploration as mechanisms of identity formation. *Psychological Reports*, 90 (3), 771-185.
- Mirucka, B. (2003). Ja-cielesne fundamentem tożsamości. *Polskie Forum Psychologiczne*, 8 (1-2), 30-40.
- Nijenhuis, E.R., Spinhover, P., van Dyck, R., van der Hart, O., Vanderlinden, J. (1998) Degree of Somatoform and Psychological Dissociation in Dissociative Disorder is Corelated with Reported Trauma. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 184, 688-694.
- Oleś, P.K. (2008). O różnych rodzajach tożsamości oraz ich stałości i zmianie. W: P.K. Oleś, A. Batory (red.), *Tożsamość i jej przemiany a kultura* (s. 41-84). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Oleś, P.K. (2011). *Psychologia człowieka dorosłego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Orbach, I., Mikulincer, M. (1998). The Body Investment Scale: Construction and validation of body experience scale. *Psychological Assessment*, 10, 4, 415-425.
- Piaget, J. (1966). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.
- Piaget, J. (1981). *Równoważenie struktur poznawczych: centralny problem rozwoju*. Warszawa: PWN.
- Pilarska, A. (2012). *Ja i tożsamość a dobrostan psychiczny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

- Pynoos, R. (1995). Traumatic Stress and Developmental Psychopathology in Children and Adolescents. W: R. Pynoos (red.), *Postrumatic Stress Disorder: A Clinical Review* (s. 65-98). Baltimore, MD, US: The Sidran Press.
- Sakson-Obada, O. (2009). *Pamięć ciała. Ja cielesne w relacji przywiązania i w traumie*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Skrzypka, N., Suchańska, A. (2011). Uraz seksualny jako czynnik ryzyka zaburzeń doświadczania własnej cielesności. *Seksuologia Polska*, 9, 2.
- Sokolik, M. (1993). *Psychoanaliza i Ja. Kliniczna problematyka poczucia tożsamości*. Warszawa: Jacek Santorski & CO Agencja Wydawnicza.
- Suchańska, A., Krysińska, K., (2003). Impas i alienacja wewnętrzna w modelu kryzysu suicydalnego Orbacha. W: A. Suchańska, K. Krysińska, *Samobójstwo – perspektywa psychologiczna* (s. 25-50). Konin: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
- Terr, L.C. (1985) Remembered Images of the Trauma – A Psychology of the Supernatural. *Psychoanalytic Study of the Child*, 40, 493-533.
- Terr, L.C. (1991). Childhood Traumas: An Outline and Overview. *American Journal of Psychiatry*, 148, 10-20.
- Van der Kolk, B.A. (1996). The Body Keeps the Score. W: B.A. van der Kolk, A. McFarlane L. Weisaeth (red.), *Traumatic Stress* (s. 245-329). New York: The Guilford Press.
- Van der Kolk, B.A. (2003). The Neurobiology of Childhood Trauma and Abuse. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics*, 12, 293-317.
- Van der Kolk, B.A., Fislser, R. (1995). Dissociation and the Fragmentary Nature of Traumatic Memories: Overview and Exploratory Study. *Journal of Traumatic Stress*, 8 (4), 505-525.
- Vleioras, G., Bosma, H.A. (2005). Are identity styles important for psychological well-being? *Journal of Adolescence*, 28 (3), 397-409.
- Whitbourne S.K., Collins K.J. (1998). Identity Processes and Perceptions of Physical Functioning in Adults: Theoretical and Clinical Implications. *Psychotherapy*, 35, 4, 519-530.
- Whitbourne S.K., Sneed J.R., Skultety K.M. (2002). Identity Process in Adulthood: Theoretical and Metodological Challenges. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 2, 29-45.